

AMICITIA

Tanulmányok Tüskés Gábor
60. születésnapjára

Beiträge zum 60. Geburtstag
von Gábor Tüskés

Főszerkesztő • Haupteditorin
Lengyel Réka

Szerkesztők • Herausgeber
Csörsz Rumen István
Hegedüs Béla
Kiss Margit
Lénárt Orsolya

reciti

BUDAPEST, 2015

A kötet megjelenését támogatták • Die Ausgabe wurde unterstützt von

Fodor Pál, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont főigazgatója
Pál Fodor, Oberdirektor des Forschungszentrum
für Geisteswissenschaften der UAW

A borítón / Auf dem Umschlag:

Jakob de Zetter: *Speculum virtutum & vitiorum = Heller Tugend und Laster Spiegel*, Frankfurt am Main, Zetter, 1644, 54v.
(Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Lo 8314)

Az 5. oldalon Örsi Tibor fényképe látható (Eger, 2007)

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink a r e c i t i honlapjáról letölthetők
Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-19-2

Kiadja a r e c i t i,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja, <http://www.reciti.hu>
Tördelés: Csörsz Rumen István
Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

18. századi magyar világi ponyvakultúra – a vallásos kiadványok tükrében

A 18. századi magyar közköltészet egyik fő forráscsoportját a ponyvafüzetek alkotják. E nyomtatott szövegekincs sok hasonlóságot mutat a kéziratos hagyománnyal, de a tüzetesebb vizsgálat nyomán egyre több eltérést is megfigyelhetünk. A ponyvakultúra fontosságával már a 18. század végi tudós hazafiak, majd a magyar népdalok első, 19. századi kiadói tisztában voltak: megmentésüket, összegyűjtésüket szorgalmazták, bár egyes kiadványokat alpárinak és silánynak tartottak. Nyugat-Európában, különösen Németországban és Angliában sok évtizede kutatják, rendszerezik és publikálják a ponyvákat. A téma tehát megérdemelné, hogy Magyarországon is alapkutatóvá váljon, s az 1820 előtti magyar világi ponyvakiadványokat beemeljük az újabb közköltészeti és történeti poétikai szakirodalomba. Így végre feltáruhnának azok az összefüggések, amelyek tisztáznák e hajdan tömegesen gyártott, de veszendő, sérülékeny füzetkéik irodalomtörténeti szerepét.

Előzményekből nálunk sem volt hiány. A 19. században főleg Thaly Kálmán adott ki magyar ponyvaszövegeket. A 20. század közepétől elsősorban Pogány Péter,¹ Békés István² és Stoll Béla³ nagy ívű kutatásai nyomán tárultak

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. A tanulmány az MTA Bolyai János Ösztöndíj és az OTKA 104758. sz. pályázat keretében készült.

- 1 POGÁNY Péter, *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770–1823*, I, *Vásári ponyvairatok*, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 24); Uő, *A magyar ponyva tükröre*, Bp., Magyar Helikon, 1978; *Riadj, magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái*, szerk., utószó, jegyz. POGÁNY Péter, Bp., Magvető, 1983 (Magyar Hírmondó).
- 2 BÉKÉS István, *Magyar ponyva Pitaval: A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig*, Bp., Minerva, 1966.
- 3 Stoll önálló tanulmányban nem foglalkozott a ponyvakkal, de anyagukat részletesen feltárta a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatában, különösen a 3, 10–11. és 14. kötethez.

fel új adatok a ponyvák művelődéstörténeti szerepéről, kultúráközvetítő és árucikk jellegéről. A budapesti közgyűjtemények világi ponyvaanyagát, különösen a váci nyomda termékeit így ma már áttekinthetőbben vizsgálhatjuk. A 18. századi vallásos ponyvákrol Tüskés Gábor publikált alapvető tanulmányt,⁴ a némiképp rokonítható kalendáriumi irodalomról új monográfiák születtek Dukkon Ágnes⁵ és Mikos Éva⁶ tollából. A világi ponyvakutatás viszont Pogány Péter halála után sajnos kívül került a szakma érdeklődésén. Kivételt jelentenek Küllös Imola⁷ és Tóth Arnold⁸ kutatásai, amelyek a nyomtatott vőfélykönyvek hatását vizsgálják a 19–20. századi paraszti kéziratokra, Chikány Judit pedig Petőfi és Arany kapcsán foglalkozott a ponyvakkal.⁹ Knapp Éva egy kései félponyvás szerző, Berei Farkas András (1770–1832) életművét tárta fel, s a kiadások bibliográfiáját is elkészítette; e kötet adatai is tanulságosak lehetnek a ponyvakutatásban.¹⁰ A Szegeden őrzött Bálint Sándor-hagyaték ponyvakatalógusát a Móra Ferenc Múzeum munkatársai adták közre.¹¹ A Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának egyes kötetében,¹² illetve a 18.

- 4 Tüskés Gábor, *Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században* = T. G., KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században*, Bp., Argumentum, 2002 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151), 235–266.
- 5 DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2003.
- 6 MIKOS Éva, *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*, Bp., L'Harmattan, 2010 (Szó-hagyomány).
- 7 KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szó-hagyomány), különösen: 56–62, ill. a vőfély témakörben és a *Mennyből jött levél* angol ponyvaelőzménye kapcsán írottak.
- 8 TÓTH Arnold, *18–19. századi vőfélyversek egy kisgyőri népi kézirat gyűjteményben*, A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 41(2002), 335–377; Uő, *Nyomtatott vőfélykönyvek, vőfélyverses ponyvák a XIX. században = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 285–308.
- 9 CHIKÁNY Judit, *A cigányok harca Nagyidán*, Etnoszkóp, 1(2011)/1, 26–49; Uő, *Ponyva-variációk Petőfire = Ki vagyok én? Nem mond meg: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 188–202.
- 10 KNAPP Éva, „A Lói Tanács Zabolázója”: Első kötés: Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága; Második kötés: Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája, Zebegény, Borda Antikvárium, 2007, Harmadik kötés: Berei Farkas András vándorköltő társadalmi kapcsolatai és irodalmi elhelyezése: Mutatók és javítások, Zebegény, Borda Antikvárium, 2009.
- 11 *Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában*, szerk. N. SZABÓ Magdolna, ZOMBORI István, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2010 (Devotio Hungarorum, 14).
- 12 Különösen: *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3; a továbbiakban: RMKT XVII/3); *Az 1660-as évek költészete*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 10); *Énekek és versek 1686–1700*, s. a. r. JANKOVICS József, [STOLL Béla,] Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVII/14).

századi közköltészeti sorozat eddigi négy kötetében¹³ szintén sok adat olvasható egyes művek ponyvakiadásairól, gyakran főszöveggént is szerepelnek.

A fenti, kiválóan használható tanulmányok ellenére hiányzik egy olyan összefoglalás, amely segítene eligazodni a világi ponyvákra vonatkozó legfontosabb tudnivalók között. E sorok írója ezt természetesen csak távlati tervként ígérheti (a témából egy kismonográfiát és egy szöveggyűjteményt készít a következő években). A mostani, dialogikus gondolatsorral mégis szeretne hozzájárulni az alapfogalmak tisztázásához. A párbeszéd Tüskés Gábor hasonló szándékú, máig meghatározó írásától indul; ő a 18. századi vallásos ponyvák kutatásában szerzett sokéves tapasztalatait foglalta össze.¹⁴ Fő célja a tényszerű, programadó figyelemfelkeltés volt, s az, hogy e vizsgálatok nyomán tisztább képet rajzolhassunk a folklór és a vallásos irodalom kölcsönhatásairól, a ponyvák egységesítő, ízlésformáló szerepéről, a tömegtermelés közvetlen és közvetett hatásáról (például az ikonográfia terén).¹⁵ Álláspontja szerint – amellyel magam is azonosulok – a ponyvakultúrát indokolatlan kitagadni az irodalomtörténetből,¹⁶ s pusztán a néprajz körébe utalni, hiszen e kiadványok alapvetően az irodalmi értékek popularizálódását, terjedését segítették, emiatt főként a művelődéstörténeti hozadékuk felbecsülhetetlen. Tüskés Gábor szempontjai tanulságosak lehetnek a világi ponyvákra nézvést is, akár a rokon jelenségekre, akár a homlokegyenest eltérő folyamatokra figyelünk. Az alábbiakban tehát néhány, általa vizsgált témakörhöz keresek párhuzamokat vagy sarkos eltéréseket a világi ponyvairodalomból, a teljesség igénye nélkül.

A művelődéstörténeti alaphelyzet máris hasonlóná teszi a kétféle repertoárt. Mint Tüskés Gábor írja, „a ponyvanyomtatványok egyik nagy csoportjának, a füzetes kiadványoknak a tömeges elterjedése – az előtörténetnek tekinthető XVI–XVII. századi megjelenés, kialakulás után és a XIX. századi konjunktúra időszaka előtt – éppen a XVIII. századra tehető. A forrásanyag jelentősége elsősorban abban van, hogy a széles társadalmi rétegeknek ezek a kiadványok adtak először lehetőséget a nyomtatott vallási irodalom tartós kéz-

13 *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4); *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8); *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14; a továbbiakban: RMKT XVIII/14); *Közköltészet 3/B: Közkerkölcs és egyéni sors*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 15; a továbbiakban: RMKT XVIII/15).

14 Külön köszönöm az ünnepeltnek, hogy a tanulmány alapjául szolgáló kisdoktori értekezését is megismerhettem.

15 Tüskés, *i. m.*, 236.

16 *Uo.*, 241.

bevételére.”¹⁷ Az előzmények száma a világi ponyvák tekintetében is csekély (a 16. századi, hosszabb históriák füzetes, önálló megjelenései kivételt jelentenek, de előképként szolgáltak e műfajok későbbi ponyvakiadásaihoz). A 18. század mind mennyiségi, mind minőségi szempontból ugrásszerű változást hozott a profán füzetek világában, sőt ekkoriban már kísérletezésről, egyes nyomdák önálló ponyvatípusairól is beszélhetünk. A vallásos kiadványok számbeli gyarapodása valamivel hamarabb kezdődik – ebben az egyházak tudatos, programszerű részvétele sem kizárt, sőt feltehetőleg volt némi versenyfutás is a felekezetek között a ponyvanyilvánosságért, az egyszerű, újonnan írástudóvá vált hívek meghódításáért. A 18. század második felében, de különösen utolsó harmadában viszont már mindkét ponyvatípus kínálata jelentősen kibővül: ekkorra datálható a vallásos anyag 85,9%-a, s hasonló eredményt mutatna a világi füzeteké is.¹⁸ Mindez párhuzamba állítható a kéziratos források mennyiségi eloszlásával: a század közepétől itt is megugrik a források száma.¹⁹

A ponyvakutatásban fontos szempont a datálhatóság, amelynek a 18. századi vallásos állomány 59%-a, tehát szűken kétharmada megfelel.²⁰ Bár még nem végeztem pontos számítást az egykorú világi anyagban, de ez az arány alacsonyabbnak ígérkezik. Az általam vizsgált ponyvák többsége hamis datálással jelent meg: „nyomtattott ebben az esztendőben”; ez különösen az 1790-es évek cenzúrapolitikájával függ össze. Az 1790 és 1810 közötti periódusból ismerjük a legkevesebb datált világi ponyvát; Pogány Péter szerint a nyomdászok tudatosan semleges külsővel készítették a dalfüzeteket, hogy még nehezebb legyen őket azonosítani.²¹ A vallásos kiadványok 24%-a, tehát csaknem negyede tartalmaz viszont legalább egy rejtett kelteztést (a versek részeként), így a teljesen datálatlanok mindössze 17%-ot, az anyag hatodrésztét teszik ki.²² A világi ponyváknál ez a százalék egyértelműen magasabb – becslésem szerint korszakunkban kb. 30% –, ugyanakkor itt éppúgy előfordulnak rejtett évszámok a versek kolofonjában,²³ vagy akár a Mohács-emlékdalt közlő ponyvák záró árversében:

17 *Uo.*, 236.

18 Tüskés, *i. m.*, 242.

19 Csörsz Rumen István, *Könyvek önmagunknak: Magyar kéziratípusok a 18–19. században = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Artilla, Bp., Fiala Írók Szövetsége, 1999 (FISZ Könyvek, 1), 75–89; itt: 88.

20 Tüskés, *i. m.*, 240.

21 POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, *i. m.*, 71.

22 Tüskés, *i. m.*, 240.

23 A legismertebb példa a *Siralomnak, fájdalomnak völgyében kesergék* kezdetű asszonypanasz. Ponyvakiadásainak gyakori címkezete azonos az akrosztichonnal: SZOMORÚ GERLITZE; a kolofonban legkorábban 1761-es, legkésőbb 1784-es kelteztés, ez utóbbi helyett néha tévesen 1744 áll. Bővebben: RMKT XVIII/15, 101. sz. és jegyzetei.

A' Mohátsi hartznak hány efüztendeje múlt
Hogy a' Török által ott fok Magyar el-fúlt?
Két füzáz ötven négynek az írok számlálják,
Ertte a' póltúrát tudom meg is adják.²⁴

A fenti adatsor mögött már konkrét üzleti szempontokat sejtethünk. Más szóval: a ponyvakultúra ekkoriban foglalja el a helyét az átalakuló magyar társadalomban, ahol az írni-olvasni tudók száma is rohamosan bővült, ráadásul a kiadványok ára annyira alacsony lehetett, hogy valóban elérhették a legszegényebb rétegek is, hiszen „egy napszámberből 3–4 füzet ára is kitelt”.²⁵ E folyamatokat a 19. századi „ponyvadómping” tetőzi be, amely során azonban a világi szövegtermés régebbi rétege (ide értve a legismertebb 18. századi verseket is) jórészt kiszorul a kiadványokból. Ilyen ízlésváltozásra a vallásos füzetek körében szintén találunk példákat. Néhány kivételes szöveg mégis további ponyvakiadások sorával büszkélkedhet az 1850-es évekig; ezek szívósan megkapaszkodtak a paraszti olvasmánykincsben, ennek következtében pedig a szájhagyományban is. E szűk réteg legfontosabb képviselői a vőfélyrigmusok, amelyek Mátyus Péter, illetve egy névtelen poéta jóvoltából az 1790-es évektől gyakorlatilag napjainkig (!) hatásuk alatt tartják a lakodalmi ételköszöntő versek hagyományát.²⁶

Egyes művek újrakiadása a nyomda (vagy a jogelőd) hagyományaival magyarázható. Ambró Ferenc, majd Gottlieb Antal legendás váci nyomdájának egyik örököséeként a korábbi művezető, Tichy János 1808-ban megvette a nagyváradi fióknyomdát Gottlieb-től. Kiadója a Tichy családban tovább öröklődött, egészen 1874-ig, s számos olyan füzettípust újra piacra dobtak, amelyek előzményeit a két atyamester adta ki először.²⁷ E szövegek felbukkannak a debreceni, a budai és a szegedi nyomdák kései kínálatában is. Sorukból említésre méltó a vőfélykönyveken túl a *Fonók históriája* és természetesen az örökzöld betyárponyvák: *Barna Péter és Sallai Pista nótái*, az *Angyal Bandi*; később majd ezek népszerű utódai, a *Zöld Marci*- és *Sobri Jóska*-ponyvák veszik át az uralmat. Edvi Illés Pál fonóleírása (1835),²⁸ Kelecsényi József 1840-es évekbeli ponyvaválogatása, illetve az Erdélyi János által végigválogatott népdalküldemények jelzik, hogy fél évszázaddal a magyar világi ponyva első aranykora után hányféle régebbi szövegük él még a közköltészetben s vélhetőleg a paraszti hagyományban is.²⁹

24 *Öt világi énekek* (é. n., [1780]) OSZK 803.104; RMKT XVIII/14, 1/I. sz., jegyzet: 334.

25 TŰSKÉS, *i. m.*, 253; vö. POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, *i. m.*, 77 (különösen: 36. jegyzet).

26 TÓTH, *18–19. századi vőfélyversek...*, *i. m.*

27 POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, *i. m.*, 50.

28 Csörsz Rumen István, *A „jámbor puttonos”-tól a „mendikás tónus”-ig: Kritikatörténeti reflexiók a 18–19. századi magyar közköltészethez*, ItK, 119(2015), 71–88; itt: 77.

29 Csörsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 611–628, itt: 618.

A források körülhatárolását tekintve sincs komoly különbség a vallásos és világi ponyvák között. Tüskés Gáborhoz³⁰ hasonlóan én is legalább egyszer félbehajtott, tehát füzet jellegű kisnyomtatványokat vizsgálok – az egylapos (gyakran illusztratív célú, máskor imakönyvbe helyezhető) nyomatoknak nincs is megfelelője a világi kínálatban. A vallásos kiadványok közt szórványosan előforduló, elit közönség (például főúri mecénások) lelki épülésére szolgáló, ponyva formátumú kiadványoknak sincs konkrét párhuzama; ezt a szerepet inkább a költők saját költségen kinyomtatott versmutatványai töltik be.

A ponyvák hitvány papírminősége kétségkívül hozzájárult a források pusztulásához, a „ronggyá olvasáshoz”. Tüskés Gábor joggal utalt a szelekciós folyamatra, a fennmaradt forrásbázis töredékességére a vallásos kiadványok körében, ami hatványozottan igaz a világi ponyvákra.³¹ A 18–19. századi gyűjtők érdeklődése mindazonáltal mégis mintha inkább a világi füzetkéik megmentésére irányult volna, mintsem a vallásos ponyvákéra. A legrégebb óta ismert ponyvakolligátumok Jankovich Miklós, Aranka György, Sebestyén László és fia, Gábor, illetve az erdélyi Gedő József³² jóvoltából maradtak ránk. Ezekben alig találjuk nyomát egyházi kiadványnak, néhány protestáns históriától eltekintve, amelyek azonban nem kötődnek szorosán a lelkigyakorlathoz, nem funkcionálisak, csupán tartalmas, bibliai eredetű olvasnivalót ígérnek. Mátyási József és kortársai sokat emlegetett leírásaiból is hiányoznak a vallásos kiadványok, mintha ezek nem teljesen ugyanahhoz a vevőkörhöz szóltak volna.

A nyomtatott versfüzetek reprezentatív értéke, tipográfiai igényessége is változó. Néhány csinosabb kiadványon túl Pogány Péter külön felhívja a figyelmet arra a helytakarékos típusra, amelynek nincs saját címlapja, hanem a címsor után rögtön az első szöveg következik.³³ A legerjedtebb, 8 oldalból álló pagellák mérete tehát a világi versanyag esetében is hatással lehetett egyes szövegek lerövidülésére.³⁴ Máskor viszont helykitöltő találós kérdések, pótlás-képp beszárt versek és árversek, ritkábban záró illusztrációk foglalják el az utolsó lapot. Korszakunkban a 16 vagy 32 lapos kiadványok visszaszorulnak a világi piacról, egy-egy hosszabb szöveg képviseli csupán őket. Ezek zöme régebbi história vagy azok átdolgozása (*Argirus, Trója-regény, Apollonius* stb.),

30 Tüskés, *i. m.*, 237.

31 *Uo.*, 239 és másutt.

32 Köszönöm Labádi Gergelynek, hogy fényképről megismerhettem Gedő József könyvjegyzékeit. A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzött ponyvakolligátumok némelyike Gedő hagyatékából került az unitárius kollégiumba.

33 POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, *i. m.*, 90.

34 A 17. századi eredetű *Sokan szólnak most énreám* kezdetű, irigyek elleni panaszdal egyik zanzásított változata például „No! még egy verset!” felkiáltással, pót-pótlékként szerepel.

illetve új keletű prózai alkotás (*Pőna, vagy: a disznó fejű leányzó' tsudálatos története*;³⁵ *Két krónika Stilfrid és Bruntzsvik csehek' királyiról*³⁶ stb.).

A versek a vegyes világi kiadványokon szinte mindig a prózai szövegrészek után, mintegy függelékként következnek, s megesik, hogy lerövidítik, lekerekítik őket a megszokotthoz képest. A ponyva címe ilyenkor mindig a prózai alkotást exponálja, s néha fel sem tüntetik a címlapon, hogy verseket is találunk a füzetben. Ez az olvasásra és az éneklésre szánt repertoár rangbéli különbségére utal; a ponyva ebben az értelemben inkább könyvszerű termék, s passzív befogadót feltételez: a cím neki szeretné eladni a portékát. Amiképp viszont az egyházi füzeteket részben a búcsúk alkalmával, részben a laikus vallási társaságokban és alkalmakkor (virrasztás stb.) forgatták, úgy a világi ponyvák közösségi használatára is vannak adatok, főként a 19. századból, például fonóházi összejöveteleken.³⁷

Ami mégis elválasztja a vallásos és a világi kiadványokat, az épp a hátszázg-hoz, a más típusú forrásokhoz való viszony. Az istenes énekeket és imákat közlő füzetkék kétségkívül beletartoznak az egyházi kultúrpolitika eszköztárába, így a hitélet nyomtatott nyilvánosságának kiszélesítésére szolgálhattak, ami pedig minden felekezet törekvéseivel összhangban állt (bár az unitáriusok esetében ekkor még korlátokba ütközött). A ponyvák mögött, a templomi és paraliturgikus éneklés támaszaként ott állnak a sok száz lapon, esetenként kötötten kiadott népénektárak, a Kájoni János-féle *Cantionale Catholicum* utókiadásaitól (1719, 1805, 1806 stb.) Bozóky Mihály *Katolikus kar-béli kótás énekes könyvéig* (Vác, 1797), a kolozsvári és debreceni református énekeskönyvektől a *Zöngedező Mennyei Kar* új kiadásaiig. Létezett – méghozzá a világi szépirodalmat jóval megelőzve – a műfaji kánon, megvolt a viszonyítási alap, s amennyiben a ponyvák e hatalmas kötetekhez képest mást (újabbat vagy régebbit) közöltek, annak helyi értékét a felhasználók is ismerték. Innen, a kánon felől nézve érthető az egyházi cenzúra törekvése, mellyel igyekszik elejét venni a babonák, jóskönyvek, apokrif történetek, óvó imádságok és effélék terjedésének.³⁸

A világi ponyvák kiadása semmiképp sem illeszthető tudatos, programszerű ideológiai keretbe. E füzetkék nem akartak expanzívak lenni, kiadóik annál inkább törekedtek a „sűrű fillér”-elvű üzleti sikerre, hiszen aligha számíthattak külső mecénásokra, ami az egyházi kiadványok esetében nem volt példátlan.³⁹ A piacképesség fő eszköze (mint majd a műfajok áttekintésénél látni fogjuk) a kontrasztív, kiegészítő-hiánypótló szövegkínálat lehetett. Mögöttük ugyanis nem állt letisztult, kanonikus „hagyománynorma”. Kis számú nyomtatott vilá-

35 Pl. OSZK 820.768.

36 Pl. OSZK 190.547/2.

37 Csörsz, *A „jámbor puttonos”-tól... , i. m., 77.*

38 Tüskés, *i. m., 250–252.*

39 Különösen a kegyhelyekhez kapcsolható kiadványok, *uo., 249.*

gi versantológiáink (a váci *Énekes Gyűtemény* [1799?–1823], majd a rokon szemléletű sárospataki *Érzékeny és vig dalok* [1826, 1834]) mind későbbiek a ponyvák első aranykoránál, s jócskán eltérnek azok repertoárjától. A szintén Gottlieb Antal által kiadott váci kötetsorozat szinte fordított helyzetet mutat, mint a vallásos kiadványok: mintha épp ezek a nagyobb gyűjtemények válnának kiegészítőivé, igényesebb ellensúlyává a ponyvákon forgó, elcsépeelt szövegeknak. Ennek megfelelően alig találunk bennük egyező verseket a váci nyomda gazdag ponyvakínálatával.⁴⁰

A kéziratos hagyomány szintén az ellenkező irányba hat: ott időnként olyan alkotások válhattak széles körben ismertté, amelyek sosem jelenhettek volna meg nyomtatásban politikai okokból (például a *Rákóczi-nóta* és más rebellis vagy hazafias szövegek), illetve mondén, alantas, szatirikus stb. tartalmuk miatt. A kéziratos közköltészet útja az elit egyik tagjától vagy csoportjától egy másikig vezet, a szövegek személyes láncolata értelmezhetővé teszi a befogadói közösségeket is, hiszen az alkotások ritkán maradnak változatlanok. A ponyva ehhez képest személytelenebb szórakozást ígér, kész árucikknek minősül, befogadói pedig inkább fogyasztók, mint szerzőtársak. Nem véletlen, hogy számos jellegzetes ponyvaszöveg hiányzik a kéziratokból, nem másolták le őket.⁴¹

A személytelenség a szerzői szöveghez fűződő viszonyban is tetten érhető. Már Pogány Péter több helyütt felhívta a figyelmet a ponyván kiadott műköltői alkotások anonimitására, közpréda voltára.⁴² Szerinte az sem kizárt, hogy egyes szerzők önként vállalták a névtelenséget, természetbeni juttatásokért, netán példányokért cserébe.⁴³ A vallásos ponyvaversek látszólag névtelen szerzői közt – mint Tüskés Gábor hangsúlyozza – búcsúvezetőket, licenciátusokat és szerzeteseket egyaránt gyaníthatunk.⁴⁴ A világi dalok éppúgy nem nevezhetők teljesen anonim alkotásnak, sőt feltehetőleg még a népies karakterűek (például *Barna Péter balladája*, *Katonaéletet sok legény kerüli*; *Sír az egyik szemem, a másik könyvezik* stb.) sem közvetlenül a szájhagyományból kerültek sajtó alá, hiszen magukon viselik a közköltészet szöveggazdáira (esetünkben a kiadóra) jellemző változtatásokat. Más kérdés, hogy bár egy nyomtatott változat mindig kicsit „előrébb lép” a variánsok sokaságából, de rugalmatlanabb is amazoknál. Egyes szövegcsaládok történetében, amelyek a kialakulásuk idején még a kéziratos-

40 Csörsz Rumen István, *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2012, 141–178; itt: 149–150.

41 Kivételes példaként említhetjük *A rendes pipázás privilégiumjai* (lásd alább) másolatát egy pannonhalmi bencés kéziratból: *Zsoldos Xavér-gyűjt.* (1786–1798 k.), 142b–144b.

42 POGÁNY, *A magyar ponyva...*, i. m., Második rész.

43 POGÁNY, *Folklór és irodalom...*, i. m., 73.

44 TÜSKÉS, i. m., 245.

ságban variálódtak, döntő változást hozhat a nyomtatott kiadás. Ezt követően ugyanis a másolatok egy része ehhez idomul, tehát standardizálódik.⁴⁵

A ponyvakultúra hangsúlyozott funkcionalitása szépen beilleszkedik a *litterae* szabályrendszerébe, s a világi repertoár sem kivétel ez alól. Itt némileg más a szerző státusza, ugyanakkor például a vőfélyverseket és násznagy-kézíkönyveket gyártó Mátyus Péter hasonló szerepet játszik, mint az egyházi-paraliturgikus feladatokat ellátó énekszerzők. E körbe egyébként ő maga is beletartozik, hiszen *Vándorló levelek* címmel bűnbánati énekfüzért publikált 1781-ben.⁴⁶ A ponyva célközönségéhez kell tehát sorolnunk a fél-passzív befogadókön túl a mediátorokat: az előadókat, a búcsúk előénekeseit, a vőfélyeket és a násznagyokat is. (Ne feledjük: a találós kérdések, rejtvények szintén „színpadra kerülhettek” általuk, amint arra a násznagyponyvák tréfás bibliai feladványai utalnak.) Mihelyt azonban ők kéziratot másolatokat készítenek a ponyvákról, s interaktív módon beavatkoznak a versek életébe, rögvest szöveggazdává válnak, s a kéziratot hagyomány szabályai kezdik irányítani a szövegek életét. Ennek szép példája a kétféle ős-vőfélykönyv anyagának összeolvadása, ötvözése már a 19. század közepi kéziratokban, majd a néphagyományban is.⁴⁷

Nyilván akadnak még olyan versek, amelyek szerzőjét a hajdani olvasók-éneklők még azonosítani tudták, számunkra azonban ismeretlenek. Egy viszonylag korai ponyván legalább a monogramot nem titkolták el: „így énekelt S. J.”⁴⁸ Egy ponyva formátumú, 1790-ben kiadott prózai tudósítás a Szent Korona Budára hozatalát beszéli el, a későbbi tulajdonos, Jankovich Miklós írhatta rá szerzői attribúcióját: „authore Antonio Szirmay Consil. Aulico”.⁴⁹ Egy Napóleon-kori insurgents dalfűzér szerzője, N. Édes István nevének egyik előfordulásakor ezt jegyezte meg Sebestyén Gábor: „Ez Komáromban egy közönséges ember. – Természetes poéta”.⁵⁰ Ez még nem volna annyira becsmérlő kifejezés (legfeljebb annyit tesz, hogy ’műkedvelő’), mint egy ceruzás bejegyzés Ilosvai Selymes Péter *Tholdi*-története egyik ponyvakiadásának végén: „Szamár Bivalborju ez az Auctor [...]”.⁵¹

45 Csörsz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840)*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165), 28–31.

46 Tüskés, *i. m.*, 247.

47 Erről részletesen: RMKT XVIII/8, 650–653; ТóTH, *Nyomtatott vőfélykönyvek...*, *i. m.*

48 A megjegyzés az *Igéd szerint én is bízok* kezdetű szerelmi dal (a versfőkben: JULIANNA) végén olvasható. *Szép négy új világi énekek* (é. n.) OSZK Kisnyomtatványtár, PNY 2.946, Harmadik.

49 *A magyarországi szent koronának Budára történt lehozatásáról-való tudósítás* (1790), OSZK Kisnyomtatványtár, PNY 2.831, címlap.

50 *A fél-kelő nemes sereghöz intézett nogatások, mely tárgyalja ősi eleinknek nyomdokit és reánk hagyott virtusainak gyakorlásául most száll a fenn álló bajnokokhoz N. Édes István rév-komáromi lakos 1809 Ejz. Mártiusnak 14-dik napján*, Komárom, Weinmüllerné, 1809; OSZK 821.139, [2].

51 *A híres neves Tholdi Miklósnak jeles tselekedeteiről, és bajnokságiról való historia*, Irattatott ILLOSVÁRI [!] Péter által (h. é. n.), OSZK 821.134, [15].

A ponyvák mindkét típusára jellemző tehát, hogy anonim módon közli a verseket, prózákat. A világi repertoárból nemcsak az ellentmondásosan megítélt régi szerzők méltók a figyelemre, bár kétségtelen, hogy a széphistóriák és a *Markalf*-féle trufáskönyv ismertségén túl Gyöngyösi István 18. századi divatja, kanonizációja is sok szálon összefügg ponyva formátumú (kolligátumokban is gyakran melljük kerülő), füzetes kiadásaival. Gvadányi József művei ugyanilyen formátumú kiadásban terjedtek, ami ugyancsak a népszerűség egyik záloga volt. A *Pöstényi fürödés* egyik epizódja például *Egy igen furtsa történet a tzigányokról...* címmel látott napvilágot egy mulatódal (*Vigan elem világom*) társaságában.⁵² A hasonló kiadványtípus miatt a korabeli olvasók éppenséggel Gyöngyösivel rokoníthatták Gvadányi szatíráit, s ezáltal még jobban érzékelhették bennük a nagy elődhöz képesti ironikus, parodisztikus elemeket. A formátumbeli rokonság meglepő társításokhoz is vezethet. Kazinczy bizonyára felszisszent volna, ha Sebestyén László és fia, Sebestyén Gábor *Quodlibet* című ponyvasorozatában megpillantja a *Tövisék és virágok* 1811-es kiadását az *Árgirus*, a *Stilfrid és Bruntzvik*, a *Fonyók históriája*, Felvinczi György *Bellum morboruma*, Poóts András *Házi kereszt* című férjpanasza, *Senki Pálnak szabaduló levele*, egy cigánypanasz, illetve *A fiatal bűn bánóné* és a *Klementi Laura vagy a velentzei szép leány* (1813) című füzetes regénykéek szomszédságában.⁵³

A ponyvakiadás aranykorában élő, szélesebb körű befogadásra alkalmas szerzők szinte mindegyikét képviseli egy-egy alkotás Faludi Ferencről és Amade Lászlótól Csokonaiig és Szentjóni Szabó Lászlóig. Csuzi Cseh János Magyarország természeti kincseiről szóló verse (*Egy éneket mondok...*) önálló ponyván is terjedt az 1760-as években.⁵⁴ Pálóczi Horváth Ádámnak még az is „megadatott”, hogy a *Két módos énekek* című ponyva mindkét darabjában saját dalszövegeit láthatta viszont, természetesen névjelölés és feltehetőleg honorárium nélkül.⁵⁵ A két vers (*Másféle a természet...* és *Nehéz tudni célját, végét...*) a *Holmi* I. kötetében (Pest, 1788) jelent meg, méghozzá azonos betűkészlettel. Egyrészt tehát ez a ponyva minden bizonnyal a kiadó, Lettner József üzleti szempontjait szolgálta, mintegy mutatványként a vaskos kötetből. Más füzetkéek lapjain az *Asszonyanyám, adj tisztát rám* és a *Csipkebokor, kormos agyag...* is felbukkan. Horváthnak ezek a versei azonban nem kizárólag a ponyva segítségével terjedtek. Annál nagyobb szüksége volt ilyen támogatásra egy másik, páratlanul népszerű dalának, amelyet Napóleon nevében írt. Először még a magyarországi hadszíntérről való kivonulást szedte versbe a költő – itt némileg túlzás, hogy a francia császár miért mondja magát egy megvert és

52 OSZK 803.111.

53 A sorozat kötetei: OSZK 190.547/1–12.

54 Egyik példányát épp Aranka György kolligátuma őrizte meg (OSZK 819.051).

55 *Két módos énekek* (é. n.), OSZK Kisnyomtatványtár, PNY 2.931.

megfáradt sereg vezérének –, majd 1812 után feltehetőleg ő maga aktualizálta a helyzetdalt, immár az orosz télből menekülő Bonaparte szájába adva.⁵⁶ *A' legújabb franczia mars* című füzetke borítóján maga a legyőzött császár lovas portréja díszleg, az exponált vers pedig épp Pálóczi Horváth Ádám munkája: *Már siess hazámba vissza, vert seregem...*⁵⁷ A somogyi magányban élő költőnek ez a verse akkortájt kötetben már nem jelenhetett meg, csupán ponyván (még 1828-ban is!), illetve kéziratokban terjedt, dallama pedig évtizedek múlva *Az aradi vértanúk balladájához* szolgált alapul.⁵⁸

Tüskés Gábor részletesen tárgyalja a vallásos ponyvák műfaji megoszlását.⁵⁹ A világi kiadványok esetében is érdemes (a teljesség igénye nélkül) röviden felvázolni a legfontosabb szövegtípusokat, ezúttal a lírai dalok köréből. Annyi ugyanis mindenképp kirajzolódik, hogy mely műfajokat tekinthetünk a ponyvára leginkább alkalmasnak, s melyeket kevésbé.

Bár a világi ponyvákon is akadnak istenes hangvétellű, fohászokó vagy biblikus utalásokra épülő szövegek (például *A földművelés s mag-gondviselés az én hivatalom*),⁶⁰ a vallásos füzetekkel eddig mégis csupán egyetlen közös szöveget regisztráltunk: Jánóczi András *Ideje bujdosásomnak* kezdetű bujdosóénekét. Ez azonban a 18. század során kizárólag világi nyomtatványokon jelent meg, egyházi kiadványból majd csak 1830 után adatolható.⁶¹

E helyütt csak felhívnom a figyelmet arra a folyamatra, amely során a 17. századi szövegek ponyvára kerültek, így olyan rétegek számára is elérhetővé váltak, amelyek korábban nem ismerték őket. Ez a jelenség a vallásos kiadványok körében is fontos.⁶² A *Nyúl éneke* vagy *Kádár István históriája*, de akár a virágénekek (*Ifjúság, mint sólyommadár; Bolondság volt nádhoz bízni; Boldogtalan vagyok; Szomorú már nékem járásom-kelésem* stb.) vagy bujdosódalok folklorizálódásához is megadja a kulcsot, hogy hajdani literátus-vitézi környezetükből a néha száz évvel későbbi ponyvakiadások emelték ki őket (ekkor válhattak valóban közköltészetté), majd egy újabb közegeváltás során a magyar szájhagyományban népdallá alakulhattak.

56 Bővebben: MEDGYESY S. Norbert, „Akkor jöhetz és örvendbetz, hogy Insurgeáltál!": *A Napoleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kéziratok gyűjteményekben (1790–1825) = Franciák Magyarországon, 1809: Konferencia*, II, szerk. BANA József, KATONA Csaba, Bp.–Győr, Mediawave Közalapítvány, 2012, 123–165; itt: 142–145.

57 OSZK Kisnyomtatványtár, PNY 6.321, [2]–[3].

58 TARI Lujza, „Jön a' francz nagy lépésekkal": *A Napoleon elleni nemesi felkelés zenei emlékei = Franciák Magyarországon...*, i. m., 245–260; itt: 255.

59 Tüskés, i. m., 240–248.

60 RMKT XVIII/14, 194. sz.

61 A versről bővebben: RMKT XVII/14, 189. sz.; Csörsz Rumen István, „Bujdosom szoros utakon": *A régi magyar bujdosóénekek poétikája*, I = *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, i. m., 139–185, itt: 162–166.

62 Tüskés, i. m., 244–245.

Az 1760-as évek ponyváin, de a 18. századi közköltészet mezőnyében is számottevő csoportot alkotnak a rokokó szerelmi dalok, az Amade Lászlót utánzó nemzedék udvarló-mitologizáló versei. Ezek egyértelműen a nemesi poézis popularizálódásaként kerültek ponyvára, akárcsak 17. századi elődeik. A 18. század végi divatos, érzékeny szerelmi dalköltészetből már jóval kevesebb vers bukkan fel a ponyvákon – ezek fórumai inkább az említett antológiák, illetve az irodalmi folyóiratok és a szerzői antológiák voltak, közönségük pedig a polgárok és az értelmiségiek. Meglepő, de a 19. század eleji népies műköltészet, a zsánerdalok sem kerültek be a ponyvák alaprepertoárjába; majdani kéziratok dömpingjük (az 1810-es évektől) megint csak a diák és az értelmiségi befogadók túlsúlyára utal. E műfajok megerősödését inkább a Hasznos Mulatságok (1818-tól az 1830-as évekig) és a sárospataki antológiák lapjain (1826, 1834), s még inkább Kecskeméthy Csapó Dániel *Dalfüzérkéiben* (1844–1846) követhetjük nyomon. Fontos ugyanakkor, hogy legfőbb előzményeik épp a 18. század végi ponyvák később kikopott szövegei voltak, amelyek a kéziratok arányaihoz képest kétségtől népies vagy legalábbis azt imitáló összképet adtak a ponyváknak (*Nem adnálak e világot; Csak az nekem keserves* stb.). E törekvés a kiadó-szöveggazdák részéről is megfigyelhető. A *Szerelem, gyötrelmem mind együtt jár* kezdetű rokokó dalocska elé alkalmilag biggyesztett strófa például falusias hangulatot kölcsönöz a versnek:

Péter az Örszójét úgy fzereti,
Száját a' fzájához egyengeti,
Ételét 's italát véle közli,
Mint galamb galambját úgy fzereti.⁶³

A kontraszt még erősebb, ha további kérdéseket teszünk fel a kéziratos hagyomány felől. Szinte kizárólag a ponyvák adnak otthont elsőként két reprezentatív műfajnak: a betyárballadáknak (sőt az egész betyártematikának!), illetve a vőfélyrigmusoknak. Előzményeik természetesen már a 18. század elejétől felbukkannak a kéziratosságban – gondoljunk csak a latorénekekre,⁶⁴ a kivégzési búcsúversekre (a 17. századi vitézsiratok utódaira), illetve a lakodalmi diákrigmusokra –, ám ezek retorikai-poétikai hatásán túl alig figyelhetünk meg konkrét, szövegszerű egyezést a ponyván kiadott, új műfajokat képviselő alkotásokkal. Más kérdés, hogy másolataik már az 1810-es évektől bekerülnek a kéziratokba (különösen *Angyal Bandi nótája* volt népszerű), de ez már a nyomtatványok hatása.

63 *Öt szép világi énekek* (é. n.) OSZK 820.811, Második.

64 E műfajokról bővebben: KÜLLŐs Imola, *A latorköltészet és a betyárfolklor összefüggéseiről* = K. I., *Közkezen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2012, 351–377; lásd továbbá az RMKT XVIII/14. ide tartozó szövegcsaládjait.

Teljesen hiányzik a ponyvákrol a kéziratok kollégiumi közköltészet egyik alpműfaja, az alkalmi költészet (ünnepi és névnapj közszöntörigmusok). Ez is érthető a fenti irodalomszociológiai szempontok nyomán: a ponyvák nem a deákos közönségnek készülnek, sőt nem is az ő értékrendjüket tükrözik. Néhány tréfás latinságú vers (*Megbolt feleségem, satis tarde quidem; A, B, C, D, luctus cede* stb.) felbukkan ugyan a diákpoeziszból, de a legkevésbé sem tipikus. A célközönség inkább a mezővárosi és falusi lakosság. Épp a vőfélyrigmusok kinyomtatása jelzi a lakodalmi szerepkörök átalakulását: immár nem a helybéli iskolák diákjai mondják a köszöntőverseket (mint a köznemesi menyegzőkön), hanem egy helybéli „civil”, akinek előre gyártott szövegeknyvre van szüksége.

Nemcsak a cenzúrával magyarázhatjuk azt sem, hogy miért hiányozik a verses ponyvákrol a magyar nemesi függetlenség hazafias verstermése. A kurrucodó, németellenes repertoárt óvatosságból csak egy-egy szöveg képviseli (például: *Csak el nem ájultam, midőn hallottam – ez voltaképp divatcsúfoló*).⁶⁵ A magyar társadalmat ekkoriban állandóan foglalkoztató katonáskodás (török, majd francia háborúk) témaköre szintén csak kevés nyomot hagyott a ponyvákban. Az insurgensekhez írt buzdító dalok és a kéziratokban százával szereplő indulók jóformán hiányoznak.⁶⁶ A köznemességet, úgy látszik, inkább önálló kiadványokkal akarták megszólítani (ilyen buzdító füvérekből bőven akad, néha ponyvák közé keveredve), illetve a váci *Énekes Gyűtemény* néhány dalával. Mintha ez a réteg szintén ideológiai okokból hiányozna, s a ponyva törzsközönségét hidegen hagynák az Árpád vezér buzogányára és Hunyadi pallosára esküdöző nemesi felkelők. Egy-két alkalmi vers jelzi, hogy a ponyvakiadók mégsem mentesültek az országos ügy alól. *A táborban jer, pajtás* kezdetű toborzó azonban csak az első sorában tér el a szokásos, mennyországi eszem-iszomra vágyó strófiaktól, nyilván csak eseti átszabásról lehet szó.⁶⁷ Sokkal közelebb volt az olvasók élményeihez egy katonapanasz (*Katonaéletet sok legény kerüli*), amely a Helytartótanács haragját is magára vonta,⁶⁸ ám ennek a szerelmi dalnak csak a felütése idézi fel a keserű kaszárnyaéletet.

Az egyéb társadalmi témák megoszása is más a ponyván, mint a kéziratokban. Két fő tendenciát látok kirajzolódni, természetesen kissé sarkítva. Egy-

65 RMKT XVIII/4, 104/XII–XIII. sz.

66 Ritka kivétel *A' Magyar Nemeiségnek felkelés[éről], 1797* címmel közreadott ének: *Kelj fel, magyar, mutasd meg nagylelkűséged = Őt új énekek* (1797), OSZK Kisnyomtatványtár, PNY 3.014, Első.

67 Az eredeti szövegcsalád (*Mennyországba jer, pajtás*) kritikai kiadása: RMKT XVIII/8, 38. sz.

68 Különösen e sorokat kifogásolták: „Az Isten ne mentsen a budai vártól, / Leopold császárnak [~ A Ferenc császárnak] szürke mondérjától”. A *Szép Dallos Dinnom Dánnomok* c. ponyva Kassán nyomtatott példányaiból 61 db-ot foglaltak le Debrecenben. POGÁNY, *Folk-lór és irodalom...*, i. m., 69. Valóban létezett ilyen című ponyvafüzet, egyik példányát 1792-es keltezéssel Aranka György kolligátumából ismerjük (OSZK 819.058).

részt igen erős a közösségi szintű társadalombírálat, amely ismét összefügghet a befogadók összetételével. A szatirikus témák vonulata a világ álnoksağa fölötti moralizálás műköltői hangnemétől az irigyek szapulásán át a tivornyázó falusi bírúk leírásáig, sőt a zabálásba feledkező parasztember dicsekvéséig ível. A komoly hangvételű versek köre a Porció-énektől a keservesekig, sőt meglepő módon néhány rabénékig terjed. A ponyván kiadott panaszdalok többsége egyébként nem sorsének, hanem szerelmi tárgyú. A paraszti életéről kevés „első nézőpontú” szöveget közöltek, jellemzőbb az idilli környezetábrázolás, s e versek már-már propagandisztikus eszközökkel dicsérik a falusi életet (*A szántó-vető embernek nótái; Nincsen szerencsésebb a parasztembernél; Hej, pajtás, be nevetem világ bolondságát* stb.). Ide sorolhatjuk az a korai pásztorzsánert is, amely Édes Gergely verséhez szolgált előképként: *Én vagyok a petri gulyás*.⁶⁹

Kevés a nemzetiségcsúfoló – különösen a szlovák tárgyú, de a németcsúfolás mértéke elmarad a kéziratokétól, bár egy prédikáció-paródiát is közreadtak a *Rípsel’ históriája* függelékében (a német anyanyelvű pap igencsak törve beszél magyarul, így komikus felhangot kap a paradicsomkerti jelenet).⁷⁰ Nagyon jelentős szövegcsoport a cigány tárgyúaké, amelyek egyrészt szatirikusak (*Edd meg, medve, a halált; Cigány prédikáció és cigányok furcsa lakodalma*), másrészt azonban sajátos rokonszenvvel fordulnak a „fáraó népének” különös életformájához, amelyben kimondatlanul is a magyarok provincializmusával rokon vonásokat sejtetnek (vö. *A nagyidai cigányok* egyik lehetséges olvasatát). Különösen fontos a *Duplex icon* címmel megjelent hosszú népmesereti vers, amely egy anekdotikus történettel zárul. A *Cigányok végső romlásáról* szóló, 1768 után sokszor kiadott füzet a cigányság letelepítésére hozott császári rendelkezésekre reflektál – a sorok között mindennemű etnikus kultúra felszámolásával riogat (nyelv, hagyományos mesterségek és közösségek).⁷¹

A családi szerepekről szóló intő-oktató és szatirikus versek, illetve prózák állnak legközelebb a kéziratot források kínálatához. Szinte minden gúnydaltípus képviselteti magát: lány- és legénysorolók, vénlánydicsekvés, asszonycsúfolók és -keservesek, férjpanaszok, házassági veszekedések (ez utóbbiak a dramaturgikus ponyvaszövegek köréből valók, s a néphagyomány tanúsága szerint

69 A szövegcsaládról bővebben: NAGY Krisztina, „*Én vagyok a petri gulyás...*”: *Irodalmi-folklorisztikai szövegcsalád-vizsgálat és elemzés*, Etnoszkóp, 1(2011)/1, 69–95. (Folytatás a *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 1. kötetében, 179–194.)

70 Csörsz Rumen István, *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840) = Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. Bíró Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 207–260; itt: 253.

71 A közköltészet cigány tematikájáról bővebben, a fenti szövegcsaládok elemzésével és kiadásával: RMKT XVIII/4, 83–100. sz.; KÜLLÖS, *i. m.*, 195–228; Uő, *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*, Szekszárd, 2003 (A Romológiai Kutatóintézet Közleményei, 9).

valóban elő is adták őket).⁷² Nemcsak a lakodalom, hanem a farsang is okot adott egy-egy új ponyva megjelentetésére; ezek szintén egyedi alkotások, jóllehet a közköltészet poétikájára, rímeire épülnek.⁷³

A fontosabb prózai ponyvák egytől egyig a komoly vagy hivatalos szövegformák paródiái, kiforgatásai. Az említett szertartásparódiákon túl a világi hivatalos és üzleti élet szövegei, például a jogi iratok is céltáblává váltak. *A rendes pópászás privilégiumjairól* szóló szabályzat III. Szelim török szultán képviselője, Ibrahim Razul belgrádi basa (egy esetben pedig a francia király) nevében szervezi meg a korabeli dohányosok életét, némi fricskával a korabeli jozefinista rendeletekre, s némi tréfás utalással az ekkor folyó török háborúra. *Senki Pálnak szabaduló levele* a céhes élet keretein élcelődik egy mihaszna szemével és szavaival. Kónyi János *Az aszszonyoknak igazságok, privilégiumok, és egész újdonna új litániájok* címmel közreadott csúfoló-liturgiája⁷⁴ egyaránt gúnyt űz a szakrális és a jogi műfajokból.

A fentiekén túl még egy fontos szempontot javasolnék a ponyvaszövegek általános megítéléséhez: a deviancia, később pedig a kriminalisztika iránti érdeklődést. A kontrasztív műfaji szerepkörök egyik következményének tarthatjuk, hogy e füzetkék a későbbi bulvársajtó híryanagához hasonló rémtörténeteket is közöltek, de a ponyva szándékoltan régies litterae-keretei miatt mégiscsak versbe szedve. Korszakunkban még elég kevés ilyen szövegről tudunk (például az Igats Ruzsi-féle anyagyilkosság, amelyről egy eddig nem vizsgált balladatöredék tanúskodik), de az 1810-es évektől igencsak megszapornodnak, mint arra Békés István válogatása is utalt.

A fentiek nyomán talán nem túlzás kijelenteni, hogy a világi ponyvák a szórakoztatás és néha az elrettentés eszközeivel részt vállaltak a társadalmi visszasságok feltárásában és bemutatásában, mintegy „kitörve” a kéziratosság rejtőzködő hagyományából. Ez a közköltészet didaxis-igényének egyik fontos betetőzése, egyben mederbe terelése is, hiszen a ponyva sajátos igazságosztóként emeli fel a nyomtatott nyilvánosságba mindazt, ami egyébként kimaradna belőle, s amit a kiadó jónak lát. Mindez finoman összefonódik a falusias élet, a pásztorok és a betyárok idealizálásával – de nem maradhat el a deviancia elítélése, tehát a közösségi norma képviselete sem. A zsánerdalok ponyván kiadott elődei a naiv alaphangú szerelmi vagy mulatódalok divatját, különösen a 4×8-as versforma új erőre kapását segítették.

Amíg tehát a kéziratosság az egyéni szöveghasználatra épül, és/vagy az öntelmező kisközösség identitását tükrözi, a ponyvakultúra tágabb tartományt

72 E szövegtípusokról lásd az RMKT XVIII/4 vonatkozó fejezeteit.

73 *Téli dudás hegedős legény piatz, leány vásár* [...] (é. n.), OSZK 820.778; *Zöld farsang, vagy is leges leg szebb leány vásár* [...] (1817), OSZK 820.776; egy 1840-es budai kiadásról is tudunk. A zöldfarsang a majális népi neve.

74 Pl. OSZK 820.782.

jelöl ki mind a didaxis, mind az érzelemábrázolás terén. Kétségtelen, hogy néha már az felkavaró és botrányszerű esemény lehetett, hogy e füzetek lapjaira olyan szerelmi dalok is kikerültek, amelyeket több nemzedék ismert a kéziratok segítségével, de a nyomtatott szöveg eszményének ekkor egyáltalán nem feleltek meg. Függetlenül attól, hogy valóban erkölcstelenek voltak-e vagy sem, áttörést jelentettek a szerelmi témakör kanonizációjában. El kell ismernünk: e téren a világi ponyvák radikálisabb újításokat hoztak a magyar irodalomkínálatban, mint a vallásos füzetkék a maguk hagyományrendszerében. Mivel azonban ugyanazok a kiadók nyomtatták ki a vallásos füzeteket is, sajátos kétlépcsős rendszer rajzolódik ki. A ponyva mozgásterét, terjedési lehetőségeit nyugodtan kipróbálhatták a kegyes kiadványokkal, így a világi kisnyomtatványokat időben ugyan másodikként, de üzletileg már biztosabb helyzetben küldhették piacra, méghozzá jórészt a magyar társadalom betűhasználó rétegeinek kiszélesedése idején. A ponyvákat a gyártás rugalmassága és a terjedés útvonala sajátos új lehetőségekhez juttatta, s kiadóik ezáltal megteremtették (mind egyházi, mind világi tekintetben) a magyar nyelvű tömegkultúra első nagy szövegbázisát, amely a régies, interaktív közköltészeti „szöveggazdálkodás” fontos alternatívájaként hódította meg közönségét.

Sok további szempontot volna érdemes alkalmazni kontrollvizsgálatunk során Tüskés Gábor tanulmányából. E helyütt terjedelmi okokból nem térhetünk ki a világi ponyvák terjedésének néhány, immár textológiai adatokkal megerősített adatára, ahogyan a címadás, a kötetkompozíció, a metrika vagy az ikonográfia tanulságaira sem. Talán a fenti, vázlatos gondolatmenet is érzékelteti azonban, hogy e kutatások tovább árnyalhatják a világi ponyvakultúra és a számára bizonyos értelemben előképül szolgáló vallásos ponyvák viszonyát. Készülő kismonográfiámban megpróbálok mindezekre választ, főként pedig újabb kérdéseket keresni.